

тичні традиції. В своїх писаннях і поглядах, звісних з пізнішого його віку, Нил стоїть під виразними впливами ісіхастів: Ісаака Сірійця, Симеона Нового, Григорія Синайського, хоча й не доходить до крайностей ісіхії. Цікава прикмета, яка зближає його з тенденціями розгляненої доби: списування книг, очищення тексту — в котрім Нил виявляє інтересні критичні нахили.

Вважаю потрібним рахуватися з цими північними рефлексіями чи хоч би — аналогіями з візантійськими і середньоболгарськими течіями XIV в. При недостатчі чисто українського матеріалу вони допомагають орієнтуватися в тих духовних течіях, котрі мушили розвиватись у нас, під цими візантійсько-болгарськими впливами. Доповнюючи бідні і розрізнені вказівки наших українських джерел, вони дають зрозуміти, як сильні і впливові — при всій бідності приступних нам творчих виявів — мушили бути ці відроджені аскетичні течії правдивого візантійства напередодні інших, їм радикально протилежних течій раціоналістичних реформаційно-відродженських. Думаю, що ті аскетичні течії, які виступали перед ними, з сильною домішкою демонологічних елементів, в українській усній легенді, в попереднім томі, можуть і хронологічно і ідеологічно зв'язуватися з оцим потоком чернечої містики, що пройшов у нашім житті в XV віці.

Відгомони богомильства. Я сказав вище, що полеміка містиків з їхніми противниками в середині XIV в. захопила широкі круги візантійського громадянства, переплелася з різними політичними, культурними і соціальними контроверсіями і втягла в свій вир народні маси. Се витворило дуже сприятливі умови для нового відродження і поширення всяких мудрувань, незгідних з офіційною церковною доктриною, — котрих не бракувало ні у Візантії, ні в Болгарії. Обидві сторони (а властиво більш ніж дві, бо в розвою полеміки витворилися ще й різні посередні течії, які займали більш або менш самостійні позиції в цій суперечці) обкидали одні одних і ті офіційні церковні і політичні круги, що підтримували їхніх противників, і ті церковні і державні установи, котрі вони репрезентували, — гострими і безоглядними звинуваченнями, що стрясали не тільки повітря! Закиди і обвинувачення запопадливо підхоплювались отими опозиціоністами «еретиками», що вибирали з них усе, що могло послужити на скріплення їхньої аргументації проти офіційної церкви, і намагалися завернути роздражені релігійною боротьбою елементи на свою путь. Що, наприклад, могло бути вдячнішим для них від тих обвинувачень, з котрими єпископи — противники паламітів виступили проти їхнього оборонця патріарха та його прибічників: що він

за гроші продає владництва, екзархати, ігуменства, вирішує справи відповідно хабарам, вживає на свої потреби церковні речі і подібне? Коло кожної партії, що ще хотіла бути церковною і не сходить з правовірного ґрунту, збирались елементи, які нібито йшли під її прапором, але в дійсності робили з нього вжиток, щоб покрити ним погляди і агітацію, яка вже не мала з церковністю нічого спільного. Цим пояснюється, що противники навзаєм закидали — і мали підставу закидати — противній стороні речі, які рішуче суперечили з церковною доктриною. Це було несправедливо, поскільки зверталось проти дійсних провідників тієї чи іншої церковної течії — варламів, паламів, акиндинців і подібне. Але воно, мабуть, було вірно — поскільки під їхнім прапором як «товариші подорожі» йшли концепції чисто еретичні!

Противники ісіхастів, наприклад, закидають їм «месаліанську ересь» — що в XIV в. було рівнозначне богомільству¹. Закидають їм, що вони роздвоюють Бога: премірного Бога роблять істотою цілком незрिступною, недосяжною, а до своїх вибранців наближають свої божества (божа «енергія» ісіхастів), котрі мають зробити їх причасниками несотвореної божественності. Обвинувачують їх, що вони відкидають не тільки науку, але й Святе Письмо як непотребне при безпосереднім вдивлянні в божество. Що їхні проповідники виступають проти шлюбу, розлучають чоловіків і жінок, рекомендують себе оскопляти, і подібне.

Вище я підносив уже, що в доктрині ісіхастів дійсно були закладені деякі принципи, які можна було легко розвинути до повного заперечення церкви і всякої обрядовості з одного боку, з другого — вони могли звести попутників ісіхазму на трактування всього фізичного життя як на діло злого елементу, наслідок гріха, і тенденцію поборювання і перемагання його пустити в тім напрямі, що його проповідували богомили. Дуже правдоподібно, що різні мандрівні народні проповідники з монахів-ісіхастів крайніх течій, котрих тоді немало ходило по балканських землях, часто зводили свою проповідь на такі дороги, й ісіхастські ідеї в своїм поширенні перепліталися з різними еретичними концепціями, особливо з богомільством, та із свого боку причинилися до його оживлення і запліднення новими ідеями. Патріарх Каліст у своїм житті Феодосія Тирновського, голови болгарського ісіхазму, вкладає в його уста

¹ Месаліанами або євхітами (молитвенниками) звали крайню аскетичну секту, що виявилася в IV в. і дійсно мала деякі аналогії з пізнішим богомільством — так що потім богомилів і прозивали часто месаліанами. Месаліани рекомендували нищити тіло, повставали проти власності, негативно ставилися до праці.

останнє поучення своїм учням: передусім стерегтися «богомільської, себто месаліанської ереси», і це — можливо — треба розуміти як осторогу від нахилу ісіхазму в цей бік, що дійсно за ним помічався!

Се Феодосієве життє взагалі цінне, між іншим, тими ілюстраціями релігійної ферментації в середині XIV в., котрі воно дає для Болгарії, а з певними змінами їх можна поширити взагалі на балканські краї тих часів. Болгарська людність, щоправда, за останні століття пережила і далі переживала особливо багато тяжкого, що мусило її настроювати дуже песимістично, опозиційно, ворожо і до державного ладу, і до офіційної церкви, і давало особливо пригожий ґрунт для проповіді для всяких песимістично настроєних доктрин,— але не брак того було і по інших краях! Оповідуючи про боротьбу Феодосія з єретиками, Каліст для прикладу характеризує деяких проповідників цих переворотових теорій. Монах Феодорит, прийшовши з Царгорода до Тирнова, баламутив людей «волхвованням і чародіянням». Монах Лазар, прогнаний із Святої Гори, разом з іншими прихильниками месаліанської ереси¹, прийшовши до Тирнова, ходив тут голий по місту, надівши тиквянку «на срамні уда»; він оскопив себе і проповідував оскоплення та остерігав від подружнього життя. Його товариш, такий же виклятий святогорцями монах, Кирило прізвиськом Босота ганьбив ікони і святий хрест, оповідав якісь свої видіння, називаючи їх боговидіннями; радив чоловікам кидати жінок своїх, «и иная таковая многа, скверна и хульна». Помічником йому в цій проповіді був його учень, якийсь ава Стефан. Каліст зве їх месаліанами, але, з другого боку, їхня проповідь, так як він переказує, має різні аналогії з тим, що закидалося паламітам їхніми противниками. В уста Феодосієві патріарх вкладає, наприклад, такі закиди цим месаліанам: «Звідки насмілюєтесь говорити, що єсть два начала, одне благає, друге зле: благає володіє тим, що на землі, а небесним — сопровитвне? (Явна помилка: очевидно, треба читати навпаки). Який біс нашептав вам, що естество наше поневолене бісам? Хто велів вам учити людей цуратися законного подружжя, не робити ручного діла і дітородні уди обтинати? Який біс навчив вас топтати святі ікони і святим тайнам прищачатися як простому хлібові?»².

¹ Інтересна згадка житія, що ся проповідь «месаліанства» пішла з Солуня, осідку Палами, і її провідники викликали чималий рух на Афоні: «на лики раздѣльшесе по всю Святую Гору, і зѣло оскорбляху иже тамо сущи монастыри».

² Життє Феодосія, в ЧОИДР (1860, т. I, арк. 6).

Інший проповідник — «іменем Феодосій» (в розумінні, очевидно, — Богом обдарований), але ділом і словом грубий невіглас, тим самим, що вбрався в чернечий образ, не потребуючи собі ніякого вчителя, цінував воздержання й піст та мучив себе, обходячи гори і долини. «Невірною розуміючи євангельське слово «Хто хоче за мною йти, нехай одвержеться себе, візьме хрест свій і за мною йде», учив жінок кидати чоловіків, і чоловіків жінок. І так далеко се зло зайшло, що громада жінок ішла за ним, і не тільки жінки, але й парубки (юноши) і мужів трохи; всіх прибравши по-чернечому, він обходив з ними пустині і вертепи й місця, що Бог не навіщає. Було це грізне видовище і гірше від усякого стиду: він розбирався зовсім з одежі, ходив перед ними голий і їм велів ходити голими, без одежі. І навчав їх ходити не інакше, як тільки ступаючи його слідами, в ряд одні за другими: так, казав він, — учні ходили з Христом. І вони, навчені бісом, щиро творили таке безстидство. Коли ж наставляв вечір — то стид! — вони всі разом збиралися в одній хлівині, не стидячись навіть природного стиду, і доходючи до останньої безоглядності, пробували, як безсловесна худоба, і багатьох збивали з пуття» (арк. 7).

Нарешті, мала бути якась агітація іудейська, яка виявлялася в тім, що люди зневажливо говорили про ікони, церкви і жертви, що приносяться в них, безчестили священників, глузували з ченців та інше неподібне робили. Ці іудеї, мовляв, покладали надію на царицю, що була єврейського роду. Але новіші дослідники думають, що єврейська агітація тут не причім, і в дійсності маємо діло з якоюсь раціоналістичною доктриною, аналогічною з нашим «жидівством» XV в., — або з якимсь варіантом богомільства¹.

Дійсно, яскраво і організовано скуплялися ці всі протицерковні погляди і течії таки в богомільстві, що сильно поширилося в сім часі, і, як бачимо, самою офіційною ієрархією вважалось головним вузлом усіх протицерковних течій. Воно, очевидно, зміцнилося під час залежності Болгарії від Візантії як вираз національної опозиції проти неї, й Асені, намагаючись використати в своїй боротьбі з Візантією всі супротивні їй сили, всяко толерували богомільство, а може й заgravали з ним, як се закидали їм противники, — так що папа Григорій IX в 1230 р. проголосив хрестоносний похід на болгарського

¹ Стаття П. Меліоранського в збірнику Stephanos; він се тирновське «жидівство» поставляє в зв'язок з солунським (знов Солунь, столиця ісіхії). Ці солунські еретики надмірно підносили Мойсееве законодавство, повставали проти культу святих і мощей, не допускали воскресіння мертвих і подібне. Сюди ж: Успенський Ф. И. Очерки по истории византийской образованности, СПб., 1891, с. 374; Радченко К, op. cit., с. 228 і далі.

царя як протектора єретиків. Боротьба, котру підіймала на богомилів офіційна болгарська церква від часу до часу, настроюючи на таку позицію і свій уряд, не мала, видимо, великого успіху і мусила тільки загострювати їхню агітацію проти церкви й держави. Сею богомилською агітацією, між іншим, толкують і ту безпомічність, яку Болгарська держава виявила в другій половині XIV в., після соборних постанов проти богомилів у 1350—1360-х рр. Але турецькі завоювання 1380—1390-х рр. і серед богомилів мусили викликати певне розпорошення, і от чому я вважаю кінець XIV в. і особливо першу половину XV за той момент, котрий головно треба мати на увазі при вивченні процесу поширення дуалістичних богомилських мотивів у нас на Україні.

Перегляд дуалістичних мотивів у легенді нашій (поданий у попереднім томі), на мій погляд, не лишає сумніву, що богомилські впливи у нас були, і то досить інтенсивні й глибокі — хоча не лишили слідів в історичних джерелах, ні в книжних творах. Не треба забувати, що в самій Болгарії, яка послужила таким сильним огнищем сих протицерковних дуалістичних доктрин не тільки для нас, але і для Заходу, — вони в книжній словесності теж не проявили себе. Тому і нам не годиться бути занадто скептичними до богомилського впливу задля браку його проявів у книжній літературі! Яскравий дуалізм наших космологічних легенд (особливо західноукраїнських), дуалістична космогонія, представлення одвічної боротьби Бога з Сатанайлом, історія першого гріха, переходу людей під владу диявола і визволення з неї — все це носить такі сильні, яскраві позначки якогось недалекого огнища дуалістичної доктрини, — переданої в певній системі і послідовності, що тут не може бути іншого пояснення, як тільки впливом болгарського богомилства! Се не виключає перенесення до нас дуалістичних мотивів і з інших, дальших джерел: навпаки, вони, безсумнівно, приходили і з інших огнищ дуалістичних доктрин (західних розгалужень того ж болгарського богомилства — катарів, вальденсів, бегарів, адамитів, хіліастів і подібне). Але головну роль мусимо признати таки за болгарським, як за найближчим, найбільш сильним і зв'язаним з нашим життям довгими і різномірними зв'язками. Тільки звідси, кажу, могли ці ідеї перейти до нас, без помочі книжної передачі, в такій яскравій, повній і систематичній формі. А найбільш відповідним часом для цього треба признати вказані десятиліття кінця XIV і першої половини XV віку.

Під цю пору серед українських мас, котрі стали головними носіями оцих дуалістичних концепцій, християнські образи вже значно поширилися, одомашнилися, отже був і н т е р е с для них серед цих мас, і тим самим — був ґрунт для нецер-

ковної проповіді, котра оперувала цими образами, відкликувалася до певних церковних концепцій, з ними зв'язаних, і давала їм своє власне, не раз дуже сенсаційне пояснення. В передтатарській добі, в котру переносять богомільські впливи деякі дослідники, цього ще не було: християнські образи в масах не були популярні, і тим самим трудніш припустити такі успіхи богомільських ідей, що підходили із своїм освітленням до сих образів.

З другої сторони — у вказанім часі богомільські ідеї мали особливо сприятливі обставини для свого перенесення: в загальнім потоці середньоболгарських і афонсько-царгородських чернецьких впливів, до котрих богомільство легко могло доміщуватись під покривкою крайніх форм ісіхії, аскетизму і містицизму. Свідомо і не свідомо, як рід аскетизму воно могло переноситись і тими балканськими емігрантами, що пішли в тім часі на Русь як правовірні православні, і різними народними проповідниками, слабше або й ніяк не зв'язаними з офіційною церквою, а часом і виразно їй ворожими. Нарешті, набирались його й ті «русини», що пробували для кращих успіхів у науці і в аскетизмі по різних афонських і царгородських монастирях. Я вище навів уже деякі свідоцтва про те, як «месаліанські» єресі загізджувалися в них у XIV в. під маркою ісіхії та ревного аскетичного подвигу і розносилися звідси потім різними ченцями, як останнє слово чернецької ідеології по балканських краях. У такім розумінні вони могли, зовсім натурально і безпечно, засвоюватись і східнослов'янськими гістями і в найкращім переконанні щодо їхньої і своєї правдивості вивозитися для дальшого поширення серед земляків.

З цього джерела могли піти, і по всякій правдоподібності, з нього й пішли такі концепції нашої усної легенди, як одвічність доброго і злого елементу, відносини Бога і Сатанаїла, — що в одних варіантах є одвічним контрагентом Бога (дуалізм радикальний), в інших твориться Богом (дуалізм поміркований, або «монархічний» — зведений до одного спільного початку); неприступність для доброго Бога матерії, що належить виключній владі злого деміурга — Сатанаїла, який і творить з неї різні речі; неясності і роздвоєння ролей Бога і Деміурга в процесі творення; їхня конкуренція і конфлікти на цім полі, перенесення нетямущості з Бога на Деміурга (Сатану) і навпаки. Далі — пояснення першого гріха як сексуального пожиття; представлення Євиних дітей дітьми Сатани. Підвласність Адама Сатані через сам факт його життя і господарювання на землі. Все це в нинішній легенді, взагалі мало схильній до яких-небудь ясних теоретичних формул і по самому характеру мало для того придатній, представляється в образах неясних і хитких, але воно виразно виявляє

свою залежність від дуалістичної релігійної доктрини і знаходить собі досить докладні паралелі в різних фрагментах богомилства та його розгалужень.

Коли, наприклад, наша легенда пояснює, що «Ірод» (Сатана) такий же «первовічник», як і Бог, і його не треба мішати з чортом, бо сей тільки «послужник» Ірода, а Бог і Ірод повстали одночасно¹, то це вповні відповідає основному догматові богомилів, як його оповідає, наприклад, Феоділакт у X в., і — тим докорам Феодосія тирновським еретикам-ченцям XIV в., які ми тільки що бачили. Безформений купак чи тлумак, що крутиться на предвічній воді, і звідти виходить Сатанайл², нагадує оповідання конкореджійських альбійоїців «з Болгарії» про злого у формі монстра з чотирма лицями — людини, птаха, риби і звіра, що одвічно пробував у хаосі, «не маючи ніякої творчої сили»³. Братання Бога з Іродом (Сатанайлом) знаходимо в заявах альбійоїців каркасонських, що «Бог узяв собі Люцібеля за брата»⁴. Пояснення одного з найкращих гуцульських текстів, що «Бог знав усе на світі, але нічого не міг зробити», а Триюда (Сатана) мав силу до всього, і Бог «мусив у нього все вимудрувати, як що хотів мати»⁵, служить прегарною ілюстрацією до Феоділактової тези, що у богомилів диявол творець і пан матерії. Наші оповідання про те, як Бог послав архангела відбирати від Сатанайла якісь цінні речі, небережно дані йому Богом, чи захоплені і присвоєні ним вартості (грим або корону, ризи, «небесну силу»), знаходять паралелі в богомилських оповіданнях, — наприклад, у книзі св. Іоана Сатана відбирає корони у ангела повітря і у ангела того, що над водами, коли ж він збунтував ангелів, «Отець» велить своїм вірним ангелам «відібрати ризи, трони і корони від усіх ангелів, що слухають його»⁶.

Представлення першого гріха як сексуального пожиття і породу Євиних дітей від диявола відповідає богомилським поняттям про подружнє життя і народження дітей як діло диявола. Вище бачили ми таку проповідь тирновських еретиків; вальденси, по словах актів інквізиції 1387 р., говорили, що вагітна жінка має в череві диявола і визволяється від диявола тільки як прийметься до секти, і подібне.

Збираючи докупи оці аналогії, переконуємося, що в нашій легендарній історії початку і відкуплення світу маємо не якісь

¹ Гуцульський запис В. Шухевича (т. IV, с. 391, під А).

² Там же, тексти Б, В, Г — с. 391—392.

³ Döllinger, Beiträge zur Sektengeschichte, II, с. 612.

⁴ Там же, с. 33.

⁵ В. Шухевич, т. IV, с. 391.

⁶ Döllinger, II, с. 86.

випадкові і розрізнені відгомони дуалістичної легенди з різних кінців світу: під ними лежить, дійсно, систематичний виклад дуалістичної доктрини, якоїсь народної біблії богомилів, чи взагалі єретиків аскетичного, дуалістичного напрямку, котрими, як бачимо, кишла Болгарія XIV віку і через своїх проповідників поширила в таких часах ці погляди і у нас. Може, відродила тільки їх — з новою силою (бо дуалістична космогонія була звісна у нас і в XI в., як показує звісне літописне оповідання про волхвів)¹, а, може, і вперше поширила їх у такій систематичній формі — богомилської біблії.

Книжні східнослов'янські оброблення її, звісні досі тільки в пізніх копіях, мало простудійовані, і питання — коли їм надано нинішню книжну форму, зостається відкритим. Одні дослідники, зважаючи на північне, великоруське походження цих текстів (деяких, властиво, — бо походження інших зовсім незвісне), вважають їх пізніми записами народної усної легенди. Інші, — зважаючи на аналогії з подібними південнослов'янськими книжними повістями і з західноєвропейськими записами єретицьких визнань, навпаки, добачають в них старе книжне джерело². Я не можу тут заглиблюватись в це питання; підношу тільки, що при нинішнім стані нашого матеріалу не тільки можливо, але навіть правдоподібно, що в основі нинішніх текстів лежить стара книжна повість болгарського походження. Можливо, розуміється, що вона була сильно перероблена на Русі під впливами місцевої усної легенди, і навзаєм — сильно впливала на неї (в цілیم ряді пунктів бачимо повну тотожність її з усними переказами, експлікативними оповіданнями тощо), але її старе літературне писане джерело тим не виключається.

Подаю витяги, зведені з досі опублікованих книжних текстів³:

Син Божий Ісус Христос повелінням Отця свого небесного сотворив словом всю твар видиму і невидиму, небесну і земну, і, як рече, так і створилося Духом Святим з уст його премудрих. І рече Господь: «Будь небо кришталне на стовпах залізних, на 70 тьмах тисяч. Будьте зорі і облаки, і зірки, і світ». І сім небес сотворив словом своїм. І вітер дихнув із ніздер своїх. А мороз і

¹ У т. IV, с. 418.

² Перший погляд в новішій літературі обстоював особливо М. Коробка, другий — О. Марков. Література вказана там же, у т. IV.

³ Тексти: Памятники старинной русской литературы, СПб., 1862, т. III (зі збірника Рум'янцевського музею XVIII в.); Шаповъ А. П. Историческіе очерки народного міросозерцанія. — ЖМНП, 1863, № 2; Барсовъ О. В. О Тиверіадскомъ морѣ — ЧОИДР, 1886, т. II (зі збірника XVI в.); Пыпинъ А. Н. Исторія славянскихъ литературъ, СПб, 1879, т. I, с. 70—72 («Свитокъ божественныхъ книгъ», XVIII в.); Мочульскій В. Историко-литературный анализъ стиха о Голубиной Книгѣ (дод. II — з рукоп. XVIII в., вивезеної Григоровичем з Чебоксар); Срезневскій И. И. Отчетъ о поѣздкѣ въ Олонецкую губернію. — ИОРЯС, 1904, т. III, с. 99.

студінь від лица Божого походять. А гром — голос Господень, на колесниці вогненній утвердженній. А Злискавиця — слово Господне з уст Божих виходить. А сонце від внутрішньої ризи Господньої — бо Господь лице своє нею утер; а місяць від сонця (вар.: від лица).

І сказав Господь: «Нехай буде тьма стовпів залізних на воздухах», і так сталося словом Господнім, а стовпи ті непорушні від початку віку сього. І бачив Господь, що то добре. І рече Господь: «Будь на тих стовпах камінь непорушний, а на камені земля, а під землею ад мідяний — стовпи залізні, з ворота мідяні, а під адом тартар — дна (йому) нема». І рече Господь: «Будь на аді тьма стовпів мідяних, а на стовпах камінь, а на камені земля». І обсыпав Господь землю піском, а на споді піску сотворив Господь словом камінь і кремень. (Перша земля на воздухах сотворена і утверджена, друга земля на аді, а на тій землі море.)

І рече Господь: «Будь на землі море Тіверіадське, перша вода, гірка і солена (а у того моря Тіверіадського берегів нема). І зійшов господь на море Тіверіадське воздухом, і побачив гоголя, що плавав на тім морі, і став над ним. (А той гоголь — Сатанаїл, заріс в піні морській.) І рече Господь (наче не знаючи його): «Хто еси?» І рече йому Сатана: «Я есм Бог». І рече йому Господь: «А я хто?» І рече йому Сатана: «Ти Бог богам і цар царям». Якби не се він сказав, а щось противне Богові, тут би Господь його і сокрушив, на морі Тіверіадськім. І рече Господь Сатані: «Нирни в море і винеси землі й камінь (вар.: кремень). Сатана послушав Господа, нирнув у море і виніс землі і камінь (вар.: кремень). А Господь узяв у Сатани камінь і, переломивши надвоє, дав з лівої руки половину Сатані, і вдарив Господь п'ястю (вар.: палицею) о камінь і рече: «Будьте ангели по образу мойому, сильні, безплотні і безсмертні, і сповняйте всяке хотіння моє». І вилетіли ангели словом повеління Господнього. Сатана ж став бити в камінь і набив нечисленну силу бісівську (вар.: богів плотських). І рече Сатана противно Господеві Богові: «У мене більше сили, як у Вишнього, і я подібний Вишньому». Господь же причислив Сатану до архангелів і взяв його на небеса, а Сатана почав гордитися і мислю возноситися, помишляючи в собі: «Вчиню собі престол над зорями на воздухах», Господь же порозумів його мисль лукаву, і послав архангела Михаїла — велів скинути Сатану з неба. Архангел Михаїл ударив Сатану скипетром, і вогонь від Сатани обпалив його. Архангел Михаїл прийшов до Господа Саваофа і рече: «Палить мене вогонь од Сатани». Господь постриг архангела Михаїла в ченці і положив на нього схиму з хрестами святими — знамення Христа сина Божого. І нарік йому ім'я Михаїл, а Сатанаїла нарік Сатаною: відібрав від Сатани і дав їй Михаїлу, і з того часу назвався архангел Михаїлом, а Сатанаїл Сатаною. І послав Господь Михаїла і велів ударити Сатану скипетром і скинути на землю з усією його силою лукавою. І прийшов Михаїл-архангел і вдарив скипетром Сатану і скинув його на землю в ад, у тьму кромішню з усіма бісовськими силами. Три дні й ночі летіла його сила, як краплі дощу. І рече Господь: «Амінь, амінь, амінь». Небеса зачинилися, і біси повисли в повітрі, затримані повелінням Божим, і падаючи на землю від сильної руки Божої, розбиваються на землі. (Вар.: кого де вогонь застав — іншого в горах, іншого в проваллях, як в повітрі летіли або рукою чи ногою «блага» плавали,— так і по сій день зістаються).

Щодо історичних даних про розповсюдження цих ідей в Східній Європі висловлена була гадка, що проявом поширення богомильської проповіді на Сході належить вважати так звану «ересь стригольників», що викрита була в Пскові й Новгороді в 1370-х рр.¹ Се було б інтересне тим, що, з одного боку,—

¹ Успенській Ф. И. Очерки по истории византийской образованности, с. 378.

давало б певну хронологічну дату успіхів богомільства на Сході; з другої сторони, скріпляло б гадку про поширення цієї проповіді в наших краях в цім часі, бо ж трудно припустити, щоб ця болгарська єретична доктрина обминула їх у таким своїм поході на північ. У концепції стригольників — поскільки вона звісна — підкреслювано такі аналогії з богомільством та ісіхією XIV в.: «стригольники» відкидали церкву, священство, ієрархію (пастирство і учительство у них було ділом свобідного потягу кожного з вірних); до церковного майна, до оплат духовенству (особливо єпископських «пошлин» за священня) ставились вони дуже негативно; таїнства і обряди відкидали або зводили до мінімуму; спеціально причастя розуміли духовно, а покуту відправляли прилюдно, припадаючи до землі,— як це оповідається про катарів, і т. д.

Без сумніву, аналогії з богомільством, з одного боку, і з близькими до нього формами ісіхії тут можна знайти. Але вони могли бути занесені й аналогічними ідеями західного покаянництва,— в котрім бачили джерело цієї стригольницької єреси інші дослідники¹,— тим більше, що покаянництво виходило з того ж «болгарського» кореня, тільки йшло іншими дорогами: через Італію.

Відгомони західного покаянництва. Се явище дуже інтересне — паралельне наростання аналогічних протицерковних, аскетичних і містичних течій у церкві Західній і Східній,— незважаючи на їхнє глибоке відчуження між собою в цім часі. Причина цього паралелізму лежала почасти в спільних дефектах церкви, переданих їй попередньою історією, почасти — в аналогічних політичних і соціальних умовах, які ставили однакові завдання ідеології, незважаючи на всі різниці східної і західної культури.

Подібно як на Балканах тяжке становище імперії, натиск турків і католицьких держав, боротьба Візантії з національними державами і зв'язане з тим усім тяжке економічне становище, визиск трудових верств можновладним воєнним і церковним класом викликали незвичайно знеохочений і тривожний настрій, що виявляв себе в шуканні соціальних і релігійних концепцій, з одного боку, у візіонерстві, демонології, попиті на всякі окультні засоби знання — чари, «волхвування», пророцтва і подібне, з другого,— так і в західних краях виродження феодального ладу, затяжна і безвихідна боротьба

¹ Тихоцрагов Н. С. Соч., т. I, с. 215: «Можемъ положительно утверждать, что послѣдніе (стригольники) были не что иное, какъ «крестовые братья», хлысты германскіе. Ученіе стригольниковъ... во всемъ вполне совпадаетъ съ мнѣніями нѣмецкихъ хлыстовъ».